Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda idrok jarayonining psixologik xususiyatlari

Qo‘qon universiteti Ta’lim fakulteti
psixologiya yo‘nalishi 1.22-guruh talabasi
Olimova Nozima Baxtiyor qizi

Annotatsiya: Mazkur maqolada kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda idrok jarayonining psixologik xususiyatlari, uning rivojlanish qonuniyatlari va ta’lim faoliyati bilan o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilingan. Idrokning mohiyati, turlari hamda yoshga xos xususiyatlari psixologik-pedagogik adabiyotlar asosida yoritilgan. Shuningdek, kichik maktab yoshidagi bolalarda fazoni, vaqtni va harakatni idrok etish jarayonlarining rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar o‘rganilgan. Tadqiqot davomida idrokning o‘quv faoliyati samaradorligini oshirishdagi o‘rni, kuzatuvchanlikni shakllantirishdagi ahamiyati hamda uni rivojlantirishning pedagogik-psixologik shart-sharoitlari tahlil etilgan. Maqola natijalari boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarning bilish faoliyatini takomillashtirish va idrok jarayonlarini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: idrok, kichik maktab yoshi, bilish jarayonlari, sezgi, o‘quv faoliyati, kuzatuvchanlik, fazoviy idrok, vaqt idroki, psixologik rivojlanish, boshlang‘ich ta’lim.

KIRISH. Bugungi globallashuv va axborotlashuv sharoitida ta’lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri o‘quvchilarning bilish faoliyatini rivojlantirish, ularning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va atrof-muhitni ongli ravishda idrok etish qobiliyatlarini shakllantirishdan iboratdir. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda psixik bilish jarayonlari, xususan, idrok jarayonining rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Idrok insonning tashqi olam predmet va hodisalarini sezgi organlari orqali yaxlit va maqsadga muvofiq aks ettirishini ta’minlovchi murakkab psixik jarayon bo‘lib, bilish faoliyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Aynan idrok orqali bola atrofdagi voqelik haqida dastlabki tasavvurlarni hosil qiladi, predmetlarning muhim belgilarini ajratadi va ular o‘rtasidagi bog‘lanishlarni anglay boshlaydi.[1]

[1] G‘oziev E.G‘. *Umumiy psixologiya*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010. – B. 143–148.

Psixologiya fanida idrok masalasi ko‘plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, L.S. Vigotskiy, A.N. Leontev, S.L. Rubinshteyn, P.Ya. Galperin kabi olimlar idrokning shaxs rivojlanishidagi o‘rni va uning faoliyat bilan uzviy bog‘liqligini ilmiy asoslab berganlar.[2] Ularning ta’kidlashicha, bolaning idroki biologik yetilish natijasidagina emas, balki ijtimoiy muhit, ta’lim va tarbiya ta’sirida ham rivojlanadi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, kichik maktab yoshi idrokning sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarilishi bilan tavsiflanadi. Kichik maktab yoshi (6–11 yosh) bolaning psixik taraqqiyotida muhim davr hisoblanadi. Bu davrda yetakchi faoliyat turi sifatida o‘quv faoliyati shakllanadi va aynan mazkur faoliyat bolaning bilish jarayonlariga, jumladan, idrokning rivojlanishiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi.[3] Maktabgacha yoshdagi bolalarda idrok ko‘proq ixtiyorsiz va emotsional xarakterga ega bo‘lsa, boshlang‘ich ta’lim davriga kelib u maqsadga yo‘naltirilgan, tizimli va boshqariladigan jarayonga aylanadi. O‘quvchilar predmet va hodisalarning tashqi belgilarigagina emas, balki ularning mazmun-mohiyati va funksional xususiyatlariga ham e’tibor qarata boshlaydilar.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlar idrokning rivojlanishi diqqat, tafakkur, xotira va nutq kabi boshqa bilish jarayonlari bilan chambarchas bog‘liq ekanligini ko‘rsatmoqda.[4] Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kuzatuvchanlik, fazoviy tasavvurlar, vaqtni idrok qilish hamda predmetlarni differensial ajratish qobiliyatlarining rivojlanishi keyingi ta’lim bosqichlarida muvaffaqiyatli o‘qishning muhim omili sifatida e’tirof etiladi. Shu sababli pedagogik va yosh davrlari psixologiyasida idrokning yosh xususiyatlarini o‘rganish dolzarb ilmiy muammolardan biri bo‘lib qolmoqda.

So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlarda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining idrok jarayonlariga raqamli texnologiyalar, interfaol ta’lim vositalari va multimediya resurslarining ta’siri alohida o‘rganilmoqda. Tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, vizual axborotlarning ko‘payishi bolalarda obrazli idrokning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi bilan birga, ayrim hollarda diqqatning tarqoqlashuvi va yuzaki qabul qilish holatlariga ham sabab bo‘lishi mumkin[5]. Bu esa idrokning psixologik mexanizmlarini chuqurroq tadqiq etish va uni rivojlantirishning samarali pedagogik usullarini ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Mamlakatimizda ta’lim sifatini

[2] Vigotskiy L.S. *Pedagogicheskaya psixologiya*. – Moskva: Pedagogika, 1991. – B. 172–188; Leontev A.N.
[3] Davletshin M.G. *Yosh davrlari va pedagogik psixologiya*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004. – B. 91–103.
[4] Nemov R.S. *Psixologiya. Kniga 1*. – Moskva: Vlados, 2016. – B. 214–227.
[5] UNESCO. *Global Education Monitoring Report*. Paris, 2023. – B. 45–51.

oshirish, o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish hamda kompetensiyaviy yondashuv asosida ta’lim berish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar ham kichik maktab yoshidagi bolalarning bilish faoliyatini, jumladan, idrok jarayonlarini takomillashtirishni talab etadi. Boshlang‘ich ta’limning samaradorligi ko‘p jihatdan o‘quvchilarning idrok darajasiga bog‘liq bo‘lib, predmet va hodisalarni to‘g‘ri qabul qilish hamda tahlil etish bilimlarni puxta o‘zlashtirishning muhim sharti hisoblanadi.[6]

Mazkur maqolaning maqsadi kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda idrok jarayonining psixologik xususiyatlarini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish, uning rivojlanish qonuniyatlarini ochib berish hamda ta’lim jarayonida idrokni rivojlantirishning pedagogik-psixologik omillarini aniqlashdan iborat.

Asosiy qism: Idrok insonning bilish faoliyatida muhim o‘rin tutuvchi psixik jarayonlardan biri hisoblanadi. U sezgi organlariga bevosita ta’sir etayotgan predmet va hodisalarning ongda yaxlit hamda ma’noli aks etish jarayonidir[7]. Sezgi alohida xususiyatlarni, masalan rang, shakl, tovush yoki haroratni aks ettirsa, idrok ushbu belgilarni birlashtirib, predmet haqida yaxlit obraz hosil qiladi. Shu sababli idrok insonning voqelikni to‘liq va tizimli anglashida muhim vosita vazifasini bajaradi. Psixolog olimlar idrokning predmetliligi, yaxlitligi, strukturaviyligi, konstantligi va ma’noliligi kabi xususiyatlarini alohida ta’kidlaydilar.[8] Predmetlilik xususiyati tufayli inson predmetlarni alohida belgilar yig‘indisi sifatida emas, balki yaxlit obyekt sifatida qabul qiladi. Yaxlitlik esa predmetning ayrim qismlari to‘liq ko‘rinmagan holatlarda ham uning umumiy obrazini tiklash imkonini beradi. Ma’nolilik xususiyati esa idrokning tafakkur bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

A.N. Leontevning faoliyat nazariyasiga ko‘ra, idrok insonning amaliy faoliyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, faoliyat jarayonida shakllanadi va takomillashadi.[9] Demak, kichik maktab yoshidagi bolalarda idrokning rivojlanishi o‘quv faoliyatining mazmuni va tashkil etilishiga bevosita bog‘liqdir. Kichik maktab yoshi bolaning psixik rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. Ushbu davrda bolaning bilish jarayonlari yangi sifat darajasiga ko‘tariladi. Maktab ta’limining boshlanishi bilan o‘quvchi oldiga

[6] G‘oziev E.G‘. *Ontogenez psixologiyasi*. – Toshkent: Noshir, 2010. – B. 201–210.
[7] G‘oziev E.G‘. *Umumiy psixologiya*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010. – B. 145–148.
[8] Rubinshteyn S.L. *Osnovy obshchey psixologii*. – Sankt-Peterburg: Piter, 2002. – B. 274–281.
[9] Leontev A.N. *Deyatelnost. Soznaniye. Lichnost*. – Moskva: Politizdat, 1975. – B. 112–118.

aniq maqsadlar qo‘yiladi va bu holat uning idrok faoliyatiga ham ta’sir ko‘rsatadi.[10] Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida idrok dastlab emotsional va ko‘rgazmali xarakterga ega bo‘ladi. Ular predmetlarning yorqin, tashqi va ko‘zga tashlanadigan belgilariga ko‘proq e’tibor qaratadilar. Masalan, bola predmetning shakli yoki rangini tezroq eslab qoladi, biroq uning muhim mazmuniy xususiyatlarini darhol ajrata olmaydi. Ta’lim jarayoni davomida esa o‘quvchilar predmet va hodisalarning muhim belgilarini aniqlash, ularni taqqoslash va umumlashtirishga o‘rganadilar.[11] L.S. Vigotskiyning ta’kidlashicha, kichik maktab yoshida idrokning rivojlanishi nutq va tafakkurning rivojlanishi bilan uzviy bog‘liq holda kichadi.[12] Bola yangi tushunchalarni egallagan sari uning predmet va hodisalarni idrok etish darajasi ham ortib boradi. Natijada idrok asta-sekin ixtiyoriy va boshqariladigan jarayonga aylanadi.

Kichik maktab yoshida fazoviy tasavvurlar sezilarli darajada rivojlanadi. O‘quvchilar predmetlarning joylashuvi, hajmi, shakli va ular orasidagi masofalarni aniqroq baholay boshlaydilar. Matematika, tasviriy san’at va mehnat darslari fazoviy idrok rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Biroq boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fazoviy munosabatlarni tushunishda ayrim qiyinchiliklar ham uchraydi. Ayniqsa, chap-o‘ng, yuqori-past kabi tushunchalarni o‘zlashtirish jarayoni individual xususiyatlarga bog‘liq ravishda turlicha kechadi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda vaqtni idrok etish nisbatan murakkab jarayon hisoblanadi. Ular "kecha", "bugun", "ertaga", "hafta", "oy" kabi tushunchalarni o‘zlashtirsalar-da, vaqt davomiyligini baholashda ayrim xatolarga yo‘l qo‘yishlari mumkin.[13]

Ta’lim jarayonida kun tartibi, dars jadvali va turli vaqt birliklari bilan bog‘liq mashqlar vaqt idrokining rivojlanishiga yordam beradi. Yosh o‘tishi bilan o‘quvchilarda vaqtni rejalashtirish va baholash ko‘nikmalari shakllanadi.

Harakatni idrok etish bolaning jismoniy va aqliy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar turli obyektlarning harakat yo‘nalishi, tezligi va o‘zgarishini aniqroq qabul qila boshlaydilar. Sport mashg‘ulotlari, harakatli o‘yinlar va mehnat faoliyati ushbu turdagi idrokning rivojlanishiga xizmat qiladi.[14] Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda kuzatuvchanlikning rivojlanishi idrok taraqqiyotining muhim mezonlaridan biri hisoblanadi. Kuzatuvchanlik insonning predmet va

[10] Davletshin M.G. *Yosh davrlari va pedagogik psixologiya*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004. – B. 94–101.
[11] Nemov R.S. *Psixologiya. Kniga 1*. – Moskva: Vlados, 2016. – B. 221–224.
[12] Vigotskiy L.S. *Pedagogicheskaya psixologiya*. – Moskva: Pedagogika, 1991. – B. 183–191.
[13] Davletshin M.G. *Yosh davrlari va pedagogik psixologiya*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004. – B. 108–112.
[14] Nemov R.S. *Psixologiya. Kniga 1*. – Moskva: Vlados, 2016. – B. 229–233.

hodisalardagi muhim belgilarni tez va aniq payqay olish qobiliyatidir.[15] Boshlang‘ich ta’lim davrida o‘quvchilarning kuzatuvchanligini rivojlantirish maqsadida tabiat hodisalarini kuzatish, rasmlarni tahlil qilish, tajribalar o‘tkazish va ekskursiyalar tashkil etish tavsiya etiladi. Bunday faoliyatlar bolalarda tahliliy fikrlash va idrokning aniqligini rivojlantiradi.

XULOSA

Kichik maktab yoshi bolaning psixik rivojlanishida muhim bosqichlardan biri bo‘lib, ushbu davrda bilish jarayonlari, xususan, idrokning sifat jihatdan takomillashuvi kuzatiladi. Idrok o‘quvchilarning atrof-muhitni anglashida, bilimlarni egallashida va amaliy faoliyatni samarali tashkil etishida asosiy psixologik mexanizmlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli boshlang‘ich ta’lim jarayonida idrokning rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish pedagogik faoliyatning muhim shartlaridan hisoblanadi. Tadqiqot natijalari va ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda idrok dastlab ko‘proq emotsional va ko‘rgazmali xarakterga ega bo‘lsa, ta’lim jarayonining ta’siri ostida u asta-sekin maqsadga yo‘naltirilgan, ixtiyoriy va tahliliy tus ola boshlaydi. O‘quv faoliyatining muntazam tashkil etilishi natijasida bolalarda predmet va hodisalarning muhim belgilarini ajratish, ularni taqqoslash, umumlashtirish hamda sabab-oqibat bog‘lanishlarini anglash ko‘nikmalari shakllanadi. Shuningdek, kichik maktab yoshida fazoni, vaqtni va harakatni idrok qilish qobiliyatlari faol rivojlanadi. Bu jarayonda o‘qituvchining yo‘naltiruvchi roli, ta’lim mazmunining ilmiyligi, ko‘rgazmali vositalardan foydalanish va amaliy mashg‘ulotlarning samarali tashkil etilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Kuzatuvchanlikning rivojlanishi esa idrokning yanada mukammallashishiga, o‘quvchilarning bilish faolligi va mustaqil fikrlash qobiliyatining ortishiga xizmat qiladi. Zamonaviy ta’lim sharoitida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, multimediya vositalari va interfaol metodlardan oqilona foydalanish o‘quvchilarning idrok jarayonlarini rivojlantirishning samarali omillaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda[3]. Biroq bunday vositalardan foydalanishda o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Xulosa qilib aytganda, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda idrok jarayonining rivojlanishi ularning keyingi intellektual taraqqiyoti va ta’limdagi muvaffaqiyatlarini belgilovchi muhim omillardan biridir. Shu bois boshlang‘ich ta’lim amaliyotida idrokni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik-psixologik shart-sharoitlarni takomillashtirish,

[15]Rubinshteyn S.L. *Osnovy obshchey psixologii*. – Sankt-Peterburg: Piter, 2002. – B. 286–289.

o‘quvchilarning kuzatuvchanligi va bilish faolligini oshirishga xizmat qiluvchi metodlarni keng qo‘llash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Davletshin, M. G. (2004). Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. Toshkent: O‘qituvchi.
2. Leontev, A. N. (1975). Deyatelnost, soznaniye, lichnost. Moskva: Politizdat.
3. Nemov, R. S. (2016). Psikhologiya: Kniga 1. Obshchiye osnovy psikhologii (6th ed.). Moskva: Vlados.
4. Rubinshteyn, S. L. (2002). Osnovy obshchey psikhologii. Sankt-Peterburg: Piter.
5. UNESCO. (2023). Global education monitoring report 2023: Technology in education—A tool on whose terms? Paris, France: UNESCO Publishing.
6. Vygotsky, L. S. (1991). Pedagogicheskaya psikhologiya. Moskva: Pedagogika.
7. G‘oziev, E. G‘. (2010). Ontogenez psixologiyasi. Toshkent: Noshir.
8. G‘oziev, E. G‘. (2010). Umumiy psixologiya. Toshkent: O‘qituvchi.